

gezien als een draaiboek van de geschiedenis van kerk en samenleving. Veel van wat in de Openbaring staat geschreven, is al geschiedenis geworden. Zo heeft de Antichrist volgens het historicisme al eeuwen geleden in de vorm van het Pausdom gestalte gekregen. Hoelang heeft deze stroming het in de 19de eeuw nog kunnen volhouden in Nederland en wanneer, waarom en door welke personen en groepen werd die rol van de Paus en de Antichrist herzien? Het onderzoeksmateriaal biedt mogelijkheden genoeg deze vraag te beantwoorden.

Deze kritische opmerkingen doen weinig af van de waarde van dit rijke boek. Samen met mijn collega's Durk Hak en Martijn de Koning heb ik gepleit voor 'slow research', voor gedegen en langdurig onderzoek.¹ Kielmans boek is daar bij uitstek een voorbeeld van.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

- 1 Jansma, Lammert Gosse, Durk Hak & Martijn de Koning (red.) (2013), *Ervaren en ervaren worden. Opstellen over langdurig sociaalwetenschappelijk veldonderzoek*, Delft: Eburon.

Veen, Mirjam van (red.) (2017), *Religieuze migratie*, (themanummer *Doopsgezinde Bijdragen*, nr. 43), Hilversum: Uitgeverij Verloren/Doopsgezinde Historische Kring, pp. 223, ISBN: 9789087046651, € 40,00.

Dopers in hun vele vertakkingen (doopsgezind, spiritueel, revolutionair) kwamen op in de zestiende eeuw, een tijd waarin het gezag met religieuze diversiteit nog weinig raad wist. Kerkelijke en wereldlijke overheden poogden de (rooms-katholieke) religieuze eenheid in stand te houden, wat voor degenen die van de officiële religie afweken onderwerping, vervolging of vluchten betekende. Bij dopers (en ook calvinisten) was bovendien angst voor bezoedeling, het was beter om Babylon, de paapse afgoderij, te mijden. Bij de volgelingen van Menno Simons kwam daar nog bij dat zij geen krijgsdienst wilden verrichten. Werd de houding van de overheid ten opzichte van hun weerloosheid minder welwillend, dan waren zij genoodzaakt naar voor hen gunstiger landstreken te emigreren. Voor vele doopsgezinden (of mennonieten) geldt dat het vluchteling/migrant-zijn een essentieel onderdeel van hun identiteit en geschiedenis is geworden, zo wordt in het redactioneel voorwoord opgemerkt. Moge dat zo zijn, in de bijdragen komt het thema migratie echter niet altijd duidelijk naar voren.

Gerry Waite opent de bundel met een artikel over de doper-spiritualist David Joris. Deze uit Delft afkomstige religieuze denker moest aanvankelijk wel meermalen van woonplaats wisselen, maar kon van 1544 tot zijn dood in 1556 vrij ongestoord in Bazel verblijven. Maar over zijn zwervend bestaan gaat de bijdrage van Waite niet. Hij behandelt Joris' opvatting

over het juiste verstaan van de Bijbel en de schepping. Voor dat verstaan is een inwendig oog nodig. Dat wordt verkregen via inspiratie door de Heilige Geest die de gelouterde spiritualist de verholde betekenis achter de verschijnselen laat zien.

Het thema migratie is in het tweede artikel, van Goertz, over het verschil tussen de leer van Luther en de dopers, geheel afwezig. De overeenkomsten tussen beide zijn eigenlijk groter dan de verschillen, zo stelt hij. Bij de dopers lag de nadruk wat sterker op een zuivere gemeente en zij wilden dat hun kerk volledig onafhankelijk zou zijn van de overheid.

Ook in de bijdrage van Van Veen over het dispuut tussen dopers en calvinisten in Wismar in 1553 speelt migratie nauwelijks een rol. Het dispuut, door wreveligheid van beide kanten, duurde maar twee dagen en beperkte zich tot de natuur van Christus. Van Veen gaat ook na hoe het dispuut in de historiografie van de zeventiende tot begin twintigste werd opgevat.

De nadruk op een zuivere gemeente veroorzaakte vele splitsingen in het Nederlandse doperdom. In de vierde bijdrage wordt een pennenstrijd tussen twee vertegenwoordigers van twee stromingen in het begin van de 17de eeuw behandeld. Zeker wel een informatief artikel, maar over migratie gaat het niet.

Met het artikel, van Van der Staaij, zijn we al in de twintigste eeuw aangeland. Daarin wordt de hulp van de Nederlandse doopsgezinden, en vooral de nog te weinig bekende rol van Rein Willink daarbij, aan door oorlog getroffen Oekraïense geloofsgenoten in de jaren 1922-1924 beschreven. Willink toonde zich een goede organisator die in samenwerking met de toenmalige autoriteiten ervoor zorgde dat de noodhulp (voedsel, zaaigoed) juist op tijd aankwam.

Over migratie en identiteitsvorming schrijven Ens e.a. Zij stellen dat migratie niet alleen invloed heeft op de identiteit van de groep die migreert, maar ook op houding en identiteit van de ontvangende religieuze en seculiere omgeving. Deze meer theoretische insteek wordt door Johannes Dyck geconcretiseerd aan de hand van de lotgevallen van de mennonieten in Rusland en hun migratie naar Duitsland in de periode 1972-2002 en ook aan de wijze waarop zij hun identiteit in de Duitse maatschappij vorm geven.

Met een beperkt budget kwam in 2014 door verschillende organisaties een achttalige website *European Mennonite Network* tot stand, waar informatie over de geschiedenis en kenmerken van de doopsgezinden in Europa is aan te treffen. Van de realisering van dit internationale project en met welke hindernissen de organisatoren zich geconfronteerd zagen, wordt kort verslag gedaan. Dan volgt een bijdrage waarin aandacht wordt geschonken aan de mennonieten in Galicië die daar sinds einde 18de eeuw verbleven, maar door verschuiving van grenzen verschillende keren van nationaliteit moesten wisselen, en aan het einde van WOII voor het merendeel naar Duitsland migreerden. Verder bevat de bundel nog een preek, een bijdrage met foto's van mennonieten in Mexico en een aantal boekbesprekingen.

Zoals uit bovenstaande weergave duidelijk mag zijn geworden dekt de titel van de bundel niet altijd de lading van de bijdragen. In sommige komt migratie slechts zijdelings aan de orde, in andere in het geheel niet. Waarom zij dan toch een plaats in de bundel verdienen, wordt in de inleiding niet verantwoord. Kennelijk heeft de redactie gemeend dat het een kloeke bundel moest worden en daarom ook artikelen waarin migratie niet het leidende thema was, konden worden opgenomen. Bovendien zal een bijdrage over Luther in het Lutherjaar 2017 niet onwelkom zijn geweest.

Als migratie centraal had gestaan, had bijvoorbeeld ook aandacht kunnen worden geschonken aan de migratie van Amish naar Nederland en de verhuizing van de orthodoxe doopsgezinden uit Balk in 1850 naar de VS. Dat zou weinig moeite hebben gekost: er had gebruik kunnen worden gemaakt van of op zijn minst kunnen worden verwezen naar resp. *Doopsgezinde Bijdragen* 1993 en 2012.

Mag het zo zijn dat de bundel enigszins de indruk wekt een aantal bijeengeraapte artikelen te zijn in plaats van een themanummer, en had aan de wijze van selecteren in het redactioneel meer aandacht moeten worden geschonken, wel kan ook geconstateerd worden dat de bijdragen op zich informatief zijn en, en dat geldt vooral de historische artikelen, van goede kwaliteit.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Pollack, Detlef & Gerhard Wegner (Hrsg.) (2017), *Die soziale Reichweite von Religion und Kirche: Beiträge zu einer Debatte in Theologie und Soziologie*, Würzburg: Ergon Verlag, pp. 316, ISBN 9783956502491, € 48,00.

De meer interessante Europese godsdienstsociologie komt momenteel uit Duitsland, met name rondom het onderzoekscluster in Münster (Pollack) en de theologische faculteit Leipzig (Pickel). Zowel empirisch – middels grootschalige onderzoeken – als theoretisch – systematische kritiek op de seculariseringsthese – komt uit ons buurland diepgravend en vernieuwend onderzoek. Dit jaar verscheen een bundel die sociologisch en theologisch reflecteert op het ledenonderzoek van de Evangelische Kirche in Duitsland (EKD), een van de twee grote volkskerken. Dit ledenonderzoek is vergelijkbaar met *God in Nederland*, maar dan alleen onder de EKD-leden. Het hoeft weinig betoog dat de omvang en maatschappelijke positie van deze kerk genoeg materiaal biedt voor stevige theoretische reflecties, maar ook genoeg vergelijkingsmateriaal biedt met andere kerken – hoewel de catholica weinig in de reflecties betrokken wordt – en andere landen.

Een uitgebreide beschrijving van het EKD-onderzoek biedt de bundel niet, dat is in andere publicaties gebeurd als we de voetnoten geloven. Het materiaal dat eruit gepresenteerd wordt, onder andere in de bijdragen van Hausschildt/Schulz en Pollack, laat over-